

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ Л. КРАВЧУК: ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

PRESIDENT OF UKRAINE LEONID KRAVCHUK: FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE RELIGIOUS POLICY

Бокоч В.М.,

*докторант кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

У статті аналізуються засади та напрями державної релігійної політики в часи президентства Л. Кравчука. Досліджується його діяльність із відродження релігії в Україні, припинення конфліктності в релігійному середовищі, досягнення єдності українських православних церков. Л. Кравчук видавав нормативно-правові акти, спрямовані на повернення релігійним організаціям націоналізованих радянською владою культових будівель і майна. Оскільки ці акти були видані в період підготовки до дострокових президентських виборів 1994 р., не виключено, що вони мали на меті не тільки відновлення історичної справедливості щодо релігійних організацій, а й мобілізацію електорату на його підтримку. Тобто саме за його президентства було започатковано використання релігії як політичної виборчої технології. У процесі реалізації державної релігійної політики Л. Кравчук тісно та активно співпрацював із патріархом Філаретом, якого він цінив і мав із ним давні і добрі стосунки. Л. Кравчук негативно ставився до візитів в Україну Глави Російської православної церкви патріарха Кирила та російських церковних діячів, оскільки вбачав у них загрозу суверенітету України. Показуються здобутки та прорахунки Президента України Л. Кравчука у формуванні та здійсненні державної релігійної політики. Серед його здобутків у релігійно-церковній сфері вказується на сприяння процесу релігійного відродження, нормалізації державно-церковних відносин, лобіювання створення єдиної Помісної православної церкви в Україні, заходи, спрямовані на повернення релігійним організаціям культових будівель і майна. До прорахунків релігійної політики Президента України Л. Кравчука віднесено спроби використання релігії в політичних цілях, поспішне домагання церковної незалежності, непослідовність у дотриманні принципу рівності релігій, надання переваг одним церквам перед іншими. Після складання президентських повноважень Л. Кравчук не переставав цікавитися питаннями релігійно-церковного життя, особливо створення в Україні єдиної Помісної православної церкви.

Ключові слова: релігія, церква, Президент України Л. Кравчук, державно-церковні відносини, державна релігійна політика.

The article analyzes the principles and directions of state religious policy during the presidency of Leonid Kravchuk. His activity on the revival of religion in Ukraine, the cessation of conflict in the religious environment, the achievement of the unity of the Ukrainian Orthodox churches are investigated. Kravchuk issued regulations aimed at returning cult buildings and property, which had been nationalized by the Soviet government, to religious organizations. As these acts were issued on the eve of the 1994 presidential election, it is possible that they were not only intended to restore historical justice for religious organizations but also mobilize the electorate. Thus, the use of religion as a political technology was initiated during his presidency. Kravchuk implemented the state religious policy in cooperation with Patriarch Filaret, who he had good relations with. Kravchuk spoke against visits of the Head of the Russian Orthodox Church Patriarch Kirill and Russian ecclesiastics figures to Ukraine because he considered them a threat to Ukraine's sovereignty. The achievements and miscalculations of President of Ukraine Leonid Kravchuk in the formation and implementation of state religious policy are shown. His achievements in the religious sphere include the promotion of the religious revival, normalization of the relations between state and church, lobbying creation of the United Orthodox Church in Ukraine, returning religious buildings and property to religious organizations. The miscalculations of Kravchuk's religious policy include attempts to use religion for political purposes, hasty claiming church independence, inconsistency in adhering to the principle of religious equality, favoring one church over the others. After the presidential term, Kravchuk did not stop being interested in religious life, especially the creation of the United Local Orthodox Church in Ukraine.

Key words: religion, church, President of Ukraine Leonid Kravchuk, state-church relations, state religious policy.

Постановка проблеми. Державно-церковні та міжконфесійні відносини, релігійна ситуація в Україні склалися під впливом різних чинників – історичних, політичних, економічних та ін. На їх формуванні суттєво позначалися також дії різних гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. Із запровадженням інституту президентства в Україні Глава держави отримав можливість брати участь у визначенні засад, формуванні і реалізації державної релігійної політики.

Перший Президент України Л. Кравчук у своїй діяльності з розбудови незалежної україн-

ської держави приділяв увагу релігійно-церковним питанням. Вивчення його досвіду даватиме можливість органам державної влади у процесі реалізації та коригування державної релігійної політики використовувати його позитивні напрацювання та уникати помилок, яких припустився він та очолювана ним влада.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засади, стан, тенденції розвитку державно-церковних відносин та участі гілок влади у формуванні та реалізації державної релігійної політики України вивчали вітчизняні дослідники В. Бон-

даренко, В. Єленський, С. Здіорук, О. Кисельов, А. Колодний, О. Саган, Д. Горєвой. О. Солдатов, В. Гайдай, Ю. Чорноморець та інші.

Питання державної релігійної політики за президентства Л. Кравчука порушувалися релігійними діячами різних конфесій. Однак їх висвітлення здійснювалося з позицій тієї чи іншої церкви, що не завжди збігалось з науковими інтерпретаціями.

Чи не найбільше об'єктивної і корисної для дослідження означеної проблеми інформації містяться у виступах, промовах та інтерв'ю Президента України Л. Кравчука, у яких він торкався відносин церкви і держави, релігійно-церковних питань.

Зважаючи на процеси, які нині відбуваються в релігійному середовищі України, аналіз та узагальнення досвіду формування та реалізації державної релігійної політики часів президентського правління Л. Кравчука зберігає свою актуальність.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є виявлення та аналіз основних напрямів державної релігійної політики за президентства Л. Кравчука.

Виклад основного матеріалу дослідження. У діяльності першого Президента України Л. Кравчука релігійно-церковні питання посідали важливе місце. Статус найвищої посадової особи в державі та глави виконавчої влади дав йому можливість брати участь у формуванні та реалізації релігійної політики.

У контексті дослідження державної релігійної політики в Україні часів президентського правління Л. Кравчука має значення з'ясування питання про його особисте ставлення до релігії. В одному з інтерв'ю із цього приводу він говорив: «У дитинстві я був віруючою людиною... Батько та мати були віруючими.... Я цю віру мав і тримав в собі... Я ніколи від Бога, від батьківської віри не відрікався, але й акцентувати на тому, що я віруюча людина, не міг і не робив цього... Мої переконання у вірі не були системними... Хрестили онука... Маму відспівували в церкві» [1].

Сказане Л. Кравчуком є важливим з огляду на те, що до того, як стати Головою Верховної Ради України та Президентом України, він безпосередньо очолював в ЦК Компартії України ідеологічний напрям роботи, зокрема агітаційно-пропагандистську діяльність, складовою частиною якої була боротьба з релігією та атеїстичне виховання. Під час його роботи в ЦК Компартії України в Києві було створено Міжреспубліканський філіал Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Республіканський будинок наукового атеїзму, у вищих навчальних закладах викладався «Науковий атеїзм», діяли курси лекторів-атеїстів, у різних формах велася атеїстична пропаганда, масово видавалася атеїстична література, на державному рівні велася робота, спря-

мована на витіснення релігійної обрядовості із сімейно-побутової сфери.

Із співставлення заяв Л. Кравчука про свою особисту релігійність та діяльності, якою він займався під час перебування на партійній роботі в ЦК Компартії України, впливає парадоксальний висновок: боротьбу з релігією та атеїстичну пропаганду в Радянській Україні очолювала віруюча людина. Це свідчить про те, що для Л. Кравчука на той час характерною була кон'юнктурність та суперечність між тим, у що він вірив, і що робив.

Нова суспільно-політична ситуація в Україні, що складалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр., змусила Л. Кравчука змінити підходи до релігії і впродовж досить короткого часу переорієнтуватися і боротьби з релігією на лояльне ставлення до неї та сприяння її відродженню. Саме ним як Головою Верховної Ради України був підписаний прийнятий 23 квітня 1991 р. досить демократичний за своїм змістом Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Держава, яку він пізніше очолював як Президент України, мала реалізовувати положення цього закону і не декларативно (як у радянський період), а реально забезпечувати право на свободу совісті і віросповідання.

Пам'ятаючи, як в радянські часи «партійне керівництво прагнуло якось використовувати церкву у своїх політичних інтересах» [1], Л. Кравчук теж вбачав у ній дієвий засіб здобуття та утримання влади. Саме за його президентства було започатковано використання релігії як політичної виборчої технології.

Напередодні президентських виборів 1991 р. за ініціативою Л. Кравчука, який на той час був Головою Верховної Ради України і кандидатом на пост Президента України, в Києві було проведено Всеукраїнський міжрелігійний форум, у якому взяли участь представники усіх 16 конфесій, що існували в Україні. Розраховуючи на їхню підтримку на президентських виборах, Л. Кравчук виступив на форумі із промовою, в якій виголосив одне із своїх ключових гасел: «Незалежній державі – незалежну церкву». Передвиборна програма кандидата у Президенти України Л. Кравчука «Нова Україна. Державність» спеціальних положень про релігію та церкву не містила.

Серйозними проблемами, що стояли перед новообраним Президентом України Л. Кравчуком, була наявність двох паралельних православних церковних структур – Української православної церкви та Української автокефальної православної церкви, а також конфліктність у релігійному середовищі, викликана найбільшою мірою політизацією релігії та нестачею культових споруд.

Ставши Президентом України, Л. Кравчук почав виношувати ідею незалежної Української православної церкви, яка була б максимально наближеною до влади і сприяла б розбудові української дер-

жави. Із цією метою він звертався до тодішнього Московського патріарха Алексія II із проханням позитивно вирішити питання щодо надання автокефалії Українській православній церкві. Однак Архієрейський собор Російської православної церкви розцінив це звернення Президента України Л. Кравчука як втручання в церковні справи.

До того ж цей собор висунув тодішньому Главі Української православної церкви митрополиту Філарету, якого Л. Кравчук активно підтримував, низку звинувачень і зобов'язав його подати у відставку. Проте митрополит Філарет ці звинувачення не визнав і у відставку не подав, за що був позбавлений всіх ступенів священства і чернечого сану.

27 травня 1992 р. у м. Харкові відбувся Архієрейський собор Української православної церкви, на якому митрополита Філарета зміщено з посади і обрано нового Предстоятеля цієї церкви – митрополита Володимира (Сабодана). Реакція Президента України Л. Кравчука на рішення Харківського собору була вкрай негативною, оскільки про його скликання йому навіть не було повідомлено. Він вважав, що цей собор був проведений «за російським сценарієм» у «напівзакритому нелегітимному форматі» з порушенням церковного Статуту. І хоча собор у своєму зверненні до Глави держави запевнив, що Українська православна церква й надалі буде законним шляхом відстоювати свою повну незалежність і самостійність, а також створювати необхідну матеріальну базу для плідної діяльності в незалежній українській державі [2], Л. Кравчук із недовірою ставився до неї. Церкві довелося докласти чималих зусиль, щоб Президент України Л. Кравчук визнав і прийняв її Предстоятеля митрополита Володимира.

Відмова Московського патріархату в наданні автокефалії Українській православній церкві, напруженість у відносинах Л. Кравчука з її новобраним Предстоятелем, наявність двох паралельних церковних структур, відсутність близької до влади національної релігійної інституції – спричинили ініціювання ним об'єднання церков та створення у 1992 р. Української православної церкви Київського патріархату. Роль Л. Кравчука у створенні цієї церкви була настільки значною, що православний журналіст В. Анісімов назвав її «кравчуківською» структурою [3].

У практичній реалізації ідеї об'єднання українських православних церков активну участь брали також українські політики із числа народних депутатів України, окремі науковці та ін.

Оскільки Об'єднавчий собор відбувся без відома Глави Української автокефальної православної церкви патріарха Мстислава (Скрипника), він не визнав його рішень, до новоутвореної церкви не приєднався. Тому надії Президента України Л. Кравчука на досягнення реальної єдності православних церков, припинення між-

церковного протистояння не справдилися. Більше того, після створення Української православної церкви Київського патріархату релігійна ситуація в Україні ускладнилася, міжцерковна ворожнеча настільки загострилася, що стала проблемою не лише релігійною, а й загальнодержавною.

Незважаючи на це, Л. Кравчук почав докласти зусиль до набуття Українською православною церквою Київського патріархату автокефального статусу. Зрозумівши, що отримання церковної незалежності від Московського патріархату є неможливим, він почав домагатися її здобуття від Константинопольської православної церкви. Однак ці домагання виявилися безрезультатними, оскільки Вселенський патріарх Варфоломій новоутвореної Української православної церкви Київського патріархату на той час не визнавав. До того ж, домагаючись єдності та незалежності українського православ'я, Президент України Л. Кравчук відчував шалений спротив Російської православної церкви, яка була тісно пов'язана з російською владою. «Ми завжди хотіли об'єднати православні церкви в Україні, цей процес не припинявся, – говорить він. Але проти постійно виступала Москва» [4].

Ідея Л. Кравчука щодо створення в Україні церкви зі статусом, близьким до державної, в подальшому була підтримана деякими церковними діячами. Зокрема, патріарх Української православної церкви Київського патріархату Володимир (Романюк) в одному зі своїх інтерв'ю заявив: «Я за державну церкву» [5]. Пізніше, ставши Главою цієї церкви, патріарх Філарет під час обговорення проекту Конституції України теж наполягав на тому, що вона «не повинна закріплювати рівноправного становища всіх конфесій в Україні, привілеї повинні бути для національної, традиційної церкви, тобто Української православної церкви Київського патріархату» [6].

Однак народні депутати України, ухвалюючи у 1996 р. Конституцію України, не дослухалися до таких пропозицій церковних діячів і закріпили в ній положення, відповідно до якого «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [7].

Президентом України Л. Кравчуком було покладено початок процесу відродження релігійно-церковного життя, матеріальної підтримки релігійних організацій та реституції конфіскованої в радянські часи церковної власності. Своім Указом «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» він зобов'язав Кабінет Міністрів України переглянути затверджений 5 квітня 1991 р. Радою Міністрів Української РСР Перелік культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі в постійне користування релігійним організаціям, і визначити ті з них, які можуть бути їм передані відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Крім того, згідно із цим Указом міс-

цеві органи влади впродовж 1992–1993 рр. мали здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовувалися не за призначенням, а також провести інвентаризацію культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв і архівів, для вирішення у встановленому порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням. Із метою прискорення розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими спорудами місцевим органам влади було доручено також сприяти новому культовому будівництву [8].

Зважаючи на те, що у визначені Указом строки місцевим органам влади не вдалося передати в безоплатне користування або повернути у власність релігійним організаціям культові будівлі і майно, які використовувалися не за призначенням, Президент України видав Розпорядження, яким строки виконання цього доручення відтерміновувалися до 1 грудня 1997 р. [9].

Крім того, з метою розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими приміщеннями за розпорядженням Президента України Л. Кравчука з арештованих рахунків Компартії України релігійним організаціям було передано на ремонт і реставрацію храмів 25 мільйонів карбованців [10].

Із метою підтримки релігійних організацій, зміцнення їх матеріальної бази Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про надання пільг релігійним організаціям», яким з урахуванням їх ролі в духовному відродженні, участі у благодійній діяльності, піклування про соціально незахищені верстви населення (хворих, знедолених, інвалідів) встановлювався розмір плати за електричну енергію на рівні тарифів для міського населення [11].

Оскільки вищезазначені акти були видані Л. Кравчуком у період підготовки до дострокових президентських виборів 1994 р., не виключено, що вони мали на меті не тільки відновлення історичної справедливості щодо релігійних організацій та їх матеріальної підтримки, а й розширення електорального поля за рахунок їх прихильників.

У процесі реалізації державної релігійної політики Л. Кравчук розумів важливість контактів із впливовими церковними лідерами. Для досягнення поставлених цілей щодо об'єднання церков та здобуття автокефалії Л. Кравчук тісно співпрацював із патріархом Філаретом, якого він цинив і мав із ним давні і добрі стосунки. «У мене про патріарха Філарета, як про людину, про пастиря, про духовну постать, нашого сучасника завжди були найвищі оцінки... Він завжди був глибоко віруючою людиною та патріотом... Він живе, працює, служить Богові в ім'я церкви та України... Я вважаю, Україні поталанило з тим, що саме він опинився на чолі церкви» [1], – говорив Л. Кравчук.

Між Л. Кравчуком і Предстоятелем Української православної церкви митрополитом Володимиром спочатку були певні непорозуміння, проте із часом відносини нормалізувалися. У зв'язку з тим, що митрополит Володимир позиціонував себе патріотом України, Л. Кравчук не пред'являв до нього особливих претензій: «Я не можу висунути звинувачення Володимиру, що він проводить антиукраїнську політику. У жодному разі» [12], – заявляв він.

Характерно, що позиція Л. Кравчука щодо релігії та церкви, державно-церковні відносини та релігійна ситуація в Україні не залишалися незмінними. Упродовж досить короткого часу з активного борця з релігією він перетворився на її захисника. До того ж під час свого президентського правління він особисто докладав чимало зусиль для об'єднання церков і здобуття автокефалії, пізніше заявляв про недоцільність участі влади у створенні єдиної Помісної православної церкви в Україні. На його думку, «питання про те, яка церква має бути в Україні, має вирішуватися не державою, а віруючим народом і ієрархами. Більш ніким» [13]. «Це мають зробити лише церкви, а не Верховна Рада чи Президент України» [1].

Л. Кравчук негативно ставився до візитів в Україну Глави Російської православної церкви патріарха Кирила та російських церковних діячів, оскільки вбачав у них загрозу суверенітету України. На його думку, вони їдуть в Україну, «аби заявляти про те, що ми повинні думати про єдиний духовний простір, про святу Київську Русь... У цьому духовному просторі провідними будуть Росія та Російська православна церква... Вони приїжджають, аби створити в Україні повнокровну, повноцінну московську митрополію» [12].

У релігійній політиці Президента України Л. Кравчука були як здобутки, так і прорахунки. До його здобутків у цій сфері можна віднести сприяння процесам релігійного відродження, нормалізації відносин держави і церкви, лобіювання створення єдиної Помісної православної церкви. Ним покладено початок поверненню релігійним організаціям культових споруд і майна, зміцненню їх матеріальної бази. Чимало з того, що робилося Л. Кравчуком у релігійно-церковній сфері, мало політичне забарвлення і було спрямовано як на розв'язання релігійних проблем, так і на підвищення його авторитету в релігійних колах.

Разом із тим Президент України Л. Кравчук і очолювана ним виконавча влада у проведенні релігійної політики в незалежній українській державі припустилися низки помилок.

По-перше, незважаючи на законодавче закріплення принципу відокремленості церкви від держави, Л. Кравчук та його оточення почали формувати та впроваджувати таку модель державно-церковних відносин, яка відкривала шлях для використання релігії і церкви в політичних цілях.

По-друге, за президентства Л. Кравчука в державній релігійній політиці були зміщені пріоритети: замість вжиття першочергових заходів щодо запобігання церковному розділенню, припинення міжцерковного конфлікту Глава держави та очолювана ним влада поспішно почали домагатися незалежності українського православ'я, що вело до поглиблення протистояння на релігійному ґрунті та політизації релігійного середовища.

По-третє, Президент України Л. Кравчук був не до кінця послідовним у дотриманні закріпленого Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом. Заявляючи про обов'язок держави забезпечувати «рівні умови для усіх конфесій» та про «однакове ставлення до всіх віруючих», він відкрито надавав переваги та преференції одній із них – Українській православній церкві Київського патріархату, покладаючи на неї надії як на державотворчу силу. Така позиція Л. Кравчука мала своє пояснення, оскільки розбудова незалежної української держави на той час потребувала підтримки всіх політичних сил, громадських об'єднань та релігійних організацій національного спрямування.

По-четверте, ставши Президентом України в період переходу від тоталітарної до демократичної політичної системи, Л. Кравчук був обтяжений радянськими стереотипами діяльності в бага-

тьох сферах, включаючи й релігійно-церковну. Тому державна релігійна політика часів його президентського правління нерідко здійснювалася з використанням старих методів управління суспільними процесами.

Після складання президентських повноважень Л. Кравчук не переставав цікавитися питаннями релігійно-церковного життя, особливо створення в Україні єдиної Помісної православної церкви.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Президенту України Л. Кравчуку за час свого правління вдалося докорінно змінити державну релігійну політику, зробивши тим самим вагомий внесок у відродження та розвиток релігійно-церковного життя. За неухильного дотримання ним законодавства України про релігію та церкву, особливо таких закріплених у ньому принципів, як неутручання держави у справи церкви, рівності релігій, віросповідань і релігійних організацій перед законом, він міг би в цій сфері зробити набагато більше – наприклад, сприяти реальному об'єднанню усіх українських православних церков, припиненню міжцерковного протистояння, повноцінному забезпеченню право на свободу совісті і віросповідання.

У процесі подальших наукових досліджень важливе значення матиме порівняльний аналіз державної релігійної політики часів президентства Л. Кравчука з релігійною політикою його наступників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Леонід Кравчук: Україні пощастило мати пастирем патріарха Філарета. *РІСУ*. 22 січня 2014 р. URL : <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~yodorosh/55048/> (дата звернення: 15.07.2019 р.).
2. «Відстоювати повну незалежність УПЦ». У 90-х митрополит Онуфрій підтримував автокефалію Української православної церкви. *Гордон*. 11 травня 2018 р. URL : <https://gordonua.com/ukr/news/society/vidstojuvati-povnu-nezalezhnist-upts-u-90-h-mitropolit-onufrij-pidtrimuvav-avtokefaliju-ukrajinskoji-pravoslavnoj-i-tserkvi-245679.html> (дата звернення: 12.08.2019 р.).
3. Василь Анисимов. УПЦ і сто днів Віктора Януковича. *Україна православна* / Офіційний сайт Української православної церкви. 1.07.2010. URL : http://pravoslavnye.org.ua/2010/07/vasiliy_anisimov_upts_i_sto_dney_viktora_yanukovicha_2/#more-37591 (дата звернення: 16.08.2019 р.).
4. Кравчук: Ми завжди хотіли об'єднати православні церкви в Україні, цей процес не припинявся. Але проти постійно виступала Москва. *РІСУ*. 12 травня 2018 р. URL : https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/71124/ (дата звернення 20.06.2019 р.).
5. Інтерв'ю з патріархом Володимиром Романюком. *Урядовий кур'єр*. 1995. 27 травня.
6. Прес-конференція глави УПЦ-КП Філарета (Денисенка). *Агенція релігійної інформації*. 1995. № 51. 5 грудня.
7. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 16.09.2019 р.).
8. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». 4 березня 1992 р. № 125. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92> (дата звернення: 21.05.2019 р.).
9. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/94-рп (дата звернення: 13.08.2019 р.).
10. Українська Православна Церква: шлях до автокефалії. URL : <http://cerkva.kiev.ua/biblioteka/Mitropolit-Filaret-Zarichniy/309.html> (дата звернення: 3.06.2019 р.).
11. Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям». 22 червня 1994 р. № 322/94. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94> (дата звернення: 2.09.2019 р.).
12. Леонід КРАВЧУК: Програма Януковича — чудова, але в нього немає команди, щоб реалізувати її. *День*. № 139(2010). 6 серпня. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/leonid-kravchuk-programa-yanukovicha-chudova-ale-v-nogo-nemaie-komandi-shchob-realizuvati-ii> (дата звернення: 20.09.2019 р.).
13. Протоієрей Георгій Коваленко. Погляд Блаженнішого Митрополита Володимира на державно-церковні відносини в Україні (1992–2014). *Релігія в Україні*. 4.06.2015 р. URL : https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29315-poglyad-blazhennishogo-mitropolita-volodimira-na-derzhavno-cerkovni-vidnosini-v-ukrayini-1992-2014.html (дата звернення: 05.08.2019 р.).